

NÉMETH G. BÉLA

A SZERKESZTŐ S A KRITIKUS ARANY

Aki a 19. sz. közepén író társaira s a közönségre hatás nevelő céljával kívánt kritikai lapot szerkeszteni, annak okvetlenül szembesülnie kellett a maga területén a korszak legátfogóbb eszmei irányzatával, a liberalizmussal. Arany levelezéséből jól kiolvasható, hogy a Világos után lasan éledő szellemi, publicisztikai életben nemcsak közreműködőként vállalt volna szívesen részt, hanem a redakciók sugalmazó befolyásolására, sőt, magára a szerkesztésre is kedvet, készséget vagy éppen kötelezettséget érzett. A két Szilágyihoz, Istvánhoz, főleg pedig Sándorhoz, majd a Gyulaihoz küldött eszmeifuttatásaiból szinte teljes szerkesztői program állítható össze.

A viszonyok akkor azonban nem tették lehetővé e vágya valószínűsítését. S emellett, ha az elmélet tekintetében kész volt is ily feladatra, országos közéletben való mozgásra és jártasságra még nem alakultak ki érzékelési és eljárási formái. Az 1859–61-es évek nagy reményeket bolydító mozgalmában vágyai azonban újraéledtek, s az akkori közélet szellemi része totum-factumának, Csengerynek maga vetette föl a lapalapítás gondolatát. S egy féléves habozó, vissza-visszarettenő kétség és bizonytalankodás után Arany 1860 őszén – immár mint pesti polgár – a Csengery-kör által létre segített Szépirodalmi Figyelő (1860–62), majd ennek megszűnte után, 1862–65 között, a Koszorú élén állt.

A liberalizmus központi eszméje, az önmagát folyton tovább mozdító s az önmagát folyton korrigáló evolucionizmus eszméje az élet minden területére kiterjedt. 1860-as évekbeli

magyar változata magán viselte még a nagy (romantikus-idealista) történetfilozófiai szisztémák bélyegét, de már nem vette magát a rendszer-követelményekből folyó normáknak alá; s beléhatoltak már a napi teendőkre tekintő (pozitivistapragmatikus) késő polgári, anti- és posztrevolúciós változatok is, de még elhárította pusztá prakticismusukat. Egyre több szó esett a közéletben a „reálpolitikáról”, s egyre erősebb lett a törekvés az esztétikában és etikában is az irány ellentétes változatainak „ideál-reál” kiegyenlítésére. A reál mind a politikában, mind az esztétikában-etikában elsősorban a herderi módon fölfogott („meglévő”) nemzeti érdek s nemzeti vonás érvényesítését jelentette. A herderi módot viszont *részint* a jogtörténeti iskolának külön nemzeti lényegét, külön nemzeti fejlődést követelő romantikus felfogása színezte, *részint* a gyorsan terjedő szociáldarwinizmus nemzeti kiválasztódást és küldetést hirdető nacionáldarwinista válfaja.

Az „ideál” pedig oly harmóniaeszme és -eszmény kisugárzását, melynek jegyében az egyeden belüli, a nemzeten belüli, a társadalmon belüli ellentétek és ellentmondások forradalmi rázkódások nélkül úgy egyenlítődnek ki, hogy hordozóik energiája a kiegyenlítés által a nemzet – a Gondviselés által kiszabottnak tekintett – feladata teljesítésének szolgálatába állhaszon. A Gondviselés szándéka pedig (itt herderi–schlegeli romantikus megfogalmazású, de már a fölvilágosodásban, pl. Montesquieu-nél jelenlévő eszme ez) a nemzeteket egy közös nagy orchesterbe egyesíti, hogy mindenik más-más vonását, oldalát s más-más módon fejezze ki a közös emberi lényegnek és célnak: az istenképmású embernek minél tökéletesebb rendű, igazságosságú és tevékenységű evilági megtestesülését.

Arany már a forradalom előtt, az irodalomban még névről is alig ismertén, már szalontai provinciájában is liberálisnak vallotta magát. Szerkesztősködése idején azonban az ő liberalizmusa sem az volt immár, ami akkor, ott a mezővárosi nótáriusé. De a saját maga 50-es évek eleji változatából a szerkesz-

tői induláskor még sokat őrzött lelkében. Szerkesztősködése öt esztendeje aztán alaposan átformálta akkori nézeteit is, még ha megtartott is belőlük, *kétséggel bár*, tetemes mennyiséget.

Amit nem szokás számításba venni: Arany eredendően politikus alkat. Nagy újságolvasó volt már Szalontán és Kőrösön is. Pesten szinte naponta töltött néhány órát Kemény Naplójának szerkesztőségében, s lapozta a külföldi újságokat, kérdezte s hallgatta híreikről s kommentárjaikról a szerkesztőt. A magyar politikai élettel (de a szorosabban vett társadalmival is) itt került legszélesebb skálán és távon szembe. Az elvek, a jel-szavak s a gyakorlat szembesülését és különbözősét *még a művelődés területén is*, itt látta először igazán közletről.

Az evolúció értelmezése központi helyet foglalt el szerkesztői koncepciójában éppúgy, mint kritikai ítéleteiben is. Ezen a ponton került szembe részint a (mindkét oldali) késő hegeliánusok, részint a (hazai viszonylatban) kora pozitivisták nézeteivel. Cikkeiben, tanulmányaiban, amelyekben irodalomtörténeti s irodalomelméleti felfogását a szerkesztés és a kritika vonatkozásában programszerűen fejtegette (*Irányok, Visszatekintés, Irodalmi hitvallásunk, Bulcsu Károly költeményei, Egy szó, mely kell...*), minduntalan visszatér „az elmúlt évtized”, „a lefutott tizenkét esztendő” kapcsán néhány történeti-kritikai, történetkritikai alapkérdésre. Milyen a fejlődési kontinuitás, mi az egymásra következő s ellenkező karakterű korszakok egymáshoz való viszonya, mi az új irányzatot létrehívó s az azt feldolgozó periódusok történeti kölcsönös szerepe, mi az az originális, az irányzat lehetőségeit *egyedien* kitöltő zseni s a tanult, tudatos, a történeti feladatot *csoporthként* vállaló művésztudók kapcsolata? Másrészt igaz-e, hogy a kor teljesen meghatározza az egyén lehetőségét, nem egyik komponense-e maga az egyén is a kor meghatározó tényezőinek, tud-e a tudatos elszánással dolgozó művész a kor spontán irányán fordítani, módosítani, s mennyire érvényesül az akcióreakció, az újulás és begyökereztetés kölcsönviszonya a fejlődésben? S a formákat, az élet- és művészi formákat közvetlen,

a tradíciós egyéneken át szűrve alkotja-e a fejlődés, vagy hirtelen beálló nagy eseményeken s egyéneken át?

Úgy véli, aki nem számol a Világos óta létrejött fejleményekkel, nem érti a történelmet. Nincs ugrás előre sem, de kihagyó visszanyúlás sincsen a fejlődésben. Míg a nagy egyén a fölhalmozódott tendenciákat fogja össze s dobja ki – *látszólag* hirtelen és előzmény nélkül – éretten művészetében, a rákövetkező korszak viszont csak tőle elszakadva, de nem az őt megelőző korszakhoz visszatérve, hanem az ő kora eredményeit fölszíva, földolgozva, átformálva juthat tovább. Petőfi kora más, forradalmi lényegű volt, s maga e kor zseniális összegző kifejezője. Az ő irányát, stílusát, alkotásmódját folytatni korszerűtlenség és epigonizmus volna. De aki úgy akar szabadulni irányától, hogy visszafog Kölcseyék, Vörösmartyék korához, nem érti a maga kora szükségleteit. Az 59–61-ben nyílt távlatlehetőségekhez különben sem Petőfi a közvetlen múlt, hanem a Világos utáni évtized, amely Petőfi eredményeit már végképp begyökerezettette s jórészt meg is szűrte (*Bulcsu Károly költeményei, Szász Károly költeményei, Irányok, Száz darab költemény* stb.).

Vitája, hol rejtetten, hol ki is mondottan itt lobban föl minduntalan Erdélyivel. Úgy véli, Erdélyi a népiesség korának eredményeit becsüli, de a filozofikus, a meditatív, az eszmeteremtő elem benne érzékelhető hiányát, Kölcseyékhez visszafordulva, Kölcseyéket folytatva óhajtja pótolni. A hegelianizmus Erdélyinek itt, bár ki nem mondja, a történeti dialektika hiányát veti szemére. Több reflektáltság, mélyebb eszmeiség, összetettebb meditációs elem kell, mint volt a népiességben, ismeri el, hangoztatja ő is, *csak hogy a népiesség utáni korszak eszmeisége, reflektáltsága, meditációs eleme, amelyben benne van, vagy benne kell lennie a népiesség egész hozományának, s ahol kell: a népiességet legyőző eszméknek, eszközöknek is.*

Alapjában a Madáchot illető vitája is itt ragadható meg Erdélyivel szemben. Egy, a közvetlen győzelem biztonságában élő, forradalom előtti szakasz liberalizmusának szellemét, har-

mónia- és optimizmus-hitét, konkrét történeti választ kéri számon Erdélyi egy vesztés forradalom után, nullifikálva a vesztés s a vesztés utáni helyzet és meditáció élő és ható történeti komponenseit. Nem azt mondja Arany, hogy Madách helyesen felel a kérdésekre, hanem azt, hogy Madách jól ragadja meg s jól fejezi ki azt a fejlődéstörténeti tudatot, állapotot illető társadalmi atmoszférát, amelynek számbavétele nélkül nem lehet sem reális helyzetképet adni, sem a tovább lépésre kísérletet tenni. Nem a fejlődés általános eszméje iránti egyetemes pesszimizmus jogát védi Arany, hanem egy konkrét fejlődésképlet irántit, amelyből a fejlődéseszmé őrzője – egy korszak konkrét célképzeteiből kiábrándulva – a fejlődéseszmé reményének valamily érzelmiségében talál hitének s akaratának mentsvárat. Nagyon sokat mondó az, hogy míg a *Tragédiáért* legbensőbb barátaival szemben is kiállt, Madách egyéb műveit viszont, még a *Mózes*t is igen fanyarul fogadta. S nem csak esztétikai gyengéik okán. Az előbbit, a *Tragédiát* a népiesség utáni, a többi műveit a népiesség előttinek látszott vélni.

A nehézkesnek tartott Arany friss érzékenységgel és gyors elmével észlel és következtet. Egy népies nemzeti verses epikát középpontba állító irodalom vágyával jött föl Pestre s kezdett szerkeszteni. Első nagyobb bírálati és ismertetései is ezt az ideált szolgálják. S a *Buda halálát*, millió munkája közt is, befejezte. De már közben érzi, ez az út aligha járható. S legfontosabb programcikkéből (s az egész magyar kritikai irodalomnak is egyik legfontosabb írásából) az *Irányokból* már 1861 végén világosan kitűnik, látta, hogy *nem ez a műfaj* a korszak hazai kifejezője, hanem a líra. Az irodalmat, az írói s az olvasói tudatot tehát annak korszerűvé tételével lehet és kell korszerűsíteni. S ha magával hozott verses epika-vágyához Frankl-, Wittgenstein-, Hebbel-bírálatával vissza-visszahajolt is, rajtuk keresztül éppen a műfaj helyzet adta nehézségét, majdnem lehetetlenségét fogalmazta meg. S ha megírta is reformkorias hangütésű három ódáját, megírta az *Örök zsidót* is,

melyben maga is szinte tézis- és programszerűen ugyanazokkal a korhangulati, lelki-szemléleti problémákkal küzdött, melyeket az *Irányok*ban a lírát középpontba állító tényezőkként mutatott föl.

S ha szerkesztői pályája első tapasztalásai után figyelme egyre inkább a lírára fordult, befejezése, búcsúzása idején már véle egyenlő hangsúllyal említi az elbeszélő prózát is. Amelyhez különben már első pesti évében is mély érdeklődéssel fordult. Gyulai joggal mondhatta rögtön megjelente után Arany *Vas Gereben-bírálatáról*: ez az addig a legjobb magyar regény-bírálat. Pedig a valóban korszakos, a *Jókai-bírálat* még ezután következett. De az a tény, hogy szerkesztői búcsúírásában mégsem a regényét, hanem a „beszély”, az elbeszélés (s az elbeszélés-füzérszerű regény) előhaladását tekinti az utolsó évtized fő fejleményének, nemcsak erős esztétikai ítéletére, hanem biztos történeti látására is vall. S amidőn a Koszorúban megírta híres arcképsorát (Gvadányi, Gyöngyössy, Orczy, Baróti Szabó) *a jelenre vonatkoztatva* bennük is immár nem a verses elbeszélés esztétikai, poétikai segítségével volt a hangsúly, hanem magán a mindenfajta elbeszélésén, mindenekelőtt az alakrajznak, a társadalmi, a történeti, a nemzeti típusrajznak s az egyedi hitelű s erkölcsi értékű lélekrajznak hathatós művészi egyesítésén.

Nagyot változott felfogása a népiesség jövő funkcióját s esztétikai szükségét tekintve is. Igaz, ez a változás már az 50-es években megindult. Sőt, látnunk kell, Arany írói föllépése előtti, *eredeti* álláspontja szerint is *eszköz* a népiesség az egységes nemzeti művészet megteremtésére. Míg azonban előtte Toldy, utána Gyulai, főleg pedig Beöthy úgy képzelte el az egységes nemzet egységes irodalmát, hogy annak karakterét, érdekkörét, irányzódását a vezető rétegek, ill. a hozzájuk tartozó értelmiség határozza meg, addig Aranynál a nemzet többségét kitevő alsó rétegek s a melléjük álló, az érdekükben munkáló, az őket emelő értelmiség. A *Toldi* idején s a forradalom körüli esztendőkből azonban szinte azonosnak tekin-

tette a népiest a nemzetivel, ezt meg viszont a művészet előfeltételének. Igaz, ő a népies határát már korán annyira igyekezett tágítani, hogy abba Goethe és Dante is belefért, sőt, reprezentánsa lett. De már első folyóirata zárása idejére tehető egyik fontos irodalomtörténeti-esztétikai vázlatát ezzel fejezi be:

„Egészében a népiesség nem ártott. Öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealizmusból kivett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtható, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai között” (*Népiességünk a költészetben*, KrK. XI. 382.)

Második lapja bukása után keletkezett summázatai egyikében pedig egyenesen azt mondja:

„A szépnek tehát nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a nemzetit; de a népiesre nem szorul okvetlen.” (*Töredékes gondolatok*, Krk. XI. 550.)

S a továbbiakban azt fejtegeti, aki a népies elem javát válogatja: emelheti, gazdagíthatja általa a költészetet; a nem választott s válogatott stílelemként kezelt népies azonban árt neki.

A nemzeti romantikus liberalizmus fölfogása szerint az irodalomnak kötelessége a nemzeti társadalom emelkedésének sokféle módú és eszközű *szolgálata*. Arany ragaszkodott ehhez a felfogáshoz, de szerkesztősködése idején már tapasztalta, hogy annak a közvetlenül nevelő, eszmehirdető, megoldásokat propagáló iránynak, mely a hegeli művészetbölcseletnek posztulátumait a Jungdeutschland s az hugói romantika áthangolásában kívánta és követelte megvalósítani, mindenkor kevés lehetősége volt s lesz nagy művek alkotására, az ő korszakában pedig szinte semmi. Az életnek a Jungdeutschland által hirdett közvetlen, esztétikailag átalakítatlan, csak politikai tendenciák szerint áthangolt tükrözését sem vélte megfelelő elvnek. Az angol és orosz realisták irányát tekintette útmutatónak. Bennük nemcsak az eszményállítást és a valóságábrázolást, de akár a válságábrázolást és a harmóniakövetelményt is összefér a *humor* jegyében, sőt meg is követeli egymást. Sokszor szemé-

re hányt *Hebbel-bírálatában* nem a társadalmi bajok és ellentétek ábrázolását utasította el, hanem az akkor forgalomban levő konfliktus-feloldásokat, pl. Hebbel e művének joggal szentimentálisnak ítélt feloldását.

Amin Arany valóban nem tudott – a kor s a hazai liberalizmus eszmevilágába kötötten – túllépni, az maga a feloldás követelménye volt s a feloldás nélküli konfliktus elutasítása. Vagy ki kell kerülnie az ilyen helyzeteket a költőnek vagy humorban megtestesülő szubjektív harmóniát kell olvasójának ajándékoznia. Maga ezt a humort Jean Paul-i módon fogta fel, az általános történeti, evolúciós-morális életbizalomnak s egyes konkrét helyzetek esetenkénti föloldhatatlanságának sztoikus együtt-látásában, tudomásulvételében. Nagyon is kétarcú, kettős minőségű fejlődésnek lett e humor-kultuszával hivatkozási, jogosítási alapja, kétségtelen. Maga, mint művei igazolják, többnyire a tragédiát sem kerülő tragikusig ment el a humorral oldott konfliktusok tárgyul vállalásában: utód nemzedékeinek azonban egyik fő lehetősége lett a „humor” a problémák megkerülésére, fátumos tudomásulvételére, vagy még inkább cinikus vagy burleszk bagatellizálására.

A szerkesztő s a kritikus Arany – mint az alkotó Arany is *a műgondot* – erkölcsi kérdéssé emelte a kritika *tanító feladatát*. A századfordulón beköszöntő impresszionista kritika kikerülte, hallgatott a kritikus Aranyról; elfogadta a Sainte-Beuve csodáló Riedl szerencsétlen ítéletét állítólagos nehézségéről, körülményességéről, hosszadalmasságáról. Holott csak pontos volt, a műre koncentrált, véleményét a tárgyhoz szakszerűen illő poétikai érvekkel támasztotta alá, főleg pedig kinyilvánítások és cifra fogalmazások helyett komolyan vette a művek sokrétegű *analízisének* feladatát. Az olvasót részletekbe menő tüzetes és alapos együttgondolkodásra kényszerítette. A Nyugat és a Nyugat-utód kritikusok közül, úgy látszik, az egy Babits értette meg igazán irodalombíráloi nagyságát, s az *Európai irodalom történetében* mint *a* magyar „nagykritikusról” szólt, s egyedül róla így.

Kritikái roppant változatosak módszerükben. Van, hogy egyetlen vers részletes elemzésével vagy éppen többféle átírásával mutatja meg, mint lehetett volna jó művet alkotni a költő anyagából, van, hogy a költő egy alaptulajdonságát, egy kardinális tévedését kíséri végig egész kötetén, van, hogy műfaji kérdést állít előtérbe, az elméleti tudatosság követelményét és a költő ösztönös gyakorlatát fordítva közben egymásnak, van, hogy irányzati vagy éppen irodalomszociológiai kérdéseket visz végig egy-egy kritikáján. A századelő divatos publicisztikus általánosságai helyett elemzésekből elvont általánosításokkal dolgozik. Nem könnyű olvasmány az ebéd után olvasgatónak s a szalonban csevegő „irodalmárnak”, az elmésen ríposztzó dandynek, de hát nem is magazint óhajtott szerkeszteni, hanem a nemzet vezető értelmiségét szakszerű gondolkodásra tanítani.

Szigorú szerkesztési morálja, amely a liberális toleranciának, vélemény- és vitajognak is, a maga tanító s összetartó vállálásának is eleget kívánt tenni, legjobb munkatársainak is sokkal szűkösebb szemlélete révén, minduntalan nehéz helyzetekbe sodorta. Tompa az *Irányok* miatt gögös, fennhéjázó, kiméletlen magatartással, Gyulai, Szász Károly egy tanulmánya nyomán, levélben (és cikkben) immoralitással, sőt szerkesztői sine cura olcsó élvezésével vádolta meg, Brassai Szemere Miklós cikkének közléséért logikai képességét vonta kétségbe, Szemere (s mögötte Erdélyi) viszont erdélyi-partiumi (kálvinista) komplottra célzott. Lapjaiban a kor legjobb literátus erőit sikerült így is összefognia; az irodalomnak s a kritikának azonban épp apályos korszaka volt beköszöntőben. Így a maga glosszái, cikkei, tanulmányai kölcsönözték a folyóiratnak igazi súlyát. Két vaskos kötetnyi kritikai írás, mely igazában mindmáig kiaknázatlan (talán az egy Horváth Jánost kivéve, aki tőle, az ő kritikáiból tanulta költészettanához a legtöbbet) s hozzájuk még legalább egy kötetre való anonim írása, fordítása, glosszája, – máig föltáratlanul.

Szerkesztősködése idején indult meg nagy arányokban – a jogtörténeti iskola s a szociáldarwinizmus jegyében – a pro-

vinciális látszatliberális nacionalizmusba, verbál-liberális nyílt osztálypolitikába fordulása annak a középirtokosságnak, melyből ő is, legjobb társai is a magyar értelmiségi polgárság, a polgárosodó magyar állam vezető erejét várták. Az irodalmi fejlődés tekintetében ezek az esztendőik indították el, immár föltarthatatlanul, a romantikus nemzeti liberalizmus eszme- és jelszótárának kiürülését. Maga majd másfél évtizedes hallgatásba menekült tétovásából, hogy végül, mintegy e jelszóvilág haszonélvezőin *s az ő közéletükön kívül* annak a személyiség-, annak a célérték problémának a jegyében szólaljon meg, amelynek lehető magas fokú társadalmevolúciós s individuális összehangoltságú megoldását ígerte egykor ez az eszmevilág, s amelyben maga megtalálni hitt egykor egy lehető magas fokú, ha nem is teljes feloldódást.

Második folyóiratát még reménnyel és ígérettel zárta: újra s még valami általánosan fontosabbal lép majd a közönség elé, mint eddig, ha a közvetlen politikai kérdések már megoldódtak. Két év múltán azonban végképp elfordult a gondolattól, hogy megegyeszer lapot szerkesszen, s láthatólag attól is, hogy kritikát írjon. Mondják, a kiegyezésben csalódott. Semmiféle adalék nincs, hogy ne a legmelegebben támogatta volna Deák törekvéseit és egyezségét. A kiegyezés utáni fejlődésben azonban mélyen csalódott. Erre viszont bőven van adalék. Az irodalomban kitűnően látta, nem lehet korkihagyással visszafogni egy múlt korszakhoz, s azt folytatni. A politikában sem lehetett. A kiegyezés előtti másfél évtizedben a magyar társadalom, főleg annak vezető rétegei, ill. ezek kapcsolódása a többi rétegekhez mélyen átalakultak. *Arany* politikus reménysegei, politikus barátai a kiegyezés idején már jórészt tábor nélküli vezérek voltak, s lettek egyre inkább. Gyulai majd azt hiszi, Arany szellemében szerkeszti a *Budapesti Szemlét*. Valójában csak Arany ideáit és szavait ismételte, anélkül, hogy azok evolúciós-dialektikus szellemét, azaz továbbfejlesztésük szükségét értette, s a maga korához alkalmazni tudta volna.